

ORBÁN IMRE

Antiochiai Margit, a sárkány és a szülő nők

Antiochiai Szent Margit a középkori Európa és Magyarország egyik legnépszerűbb szentje.¹ Ennek legfőbb okai: a nyugati keresztény világ benne tisztelte a vajúdó anyák védelmezőjét. A hozzá fordulók gyakorta úgy is említik mint a gonosztól való oltalmazót. Dolgozatunkban e szerepek kialakulásának forrását vizsgáljuk. Hogy ezek a funkciók miben gyökereznek, annak megítélésében még a legutóbbi évek magyar szakirodalma is bizonytalan utakon jár. Margit hitéletben elfoglalt helyének a kialakulását és elterjedését a kivégzés előtt elmondott imájával hozzák kapcsolatba.

Király György eme imára utalva óvatosan fogalmaz. A szent népszerűségének okát ő is abban látja, hogy a „gyermekágyas nők” oltalmazója volt. Majd így folytatja: „Ennek a hivatásnak az eredete homályos ugyan, de kétségtelenül meg-

¹ Személyéről keveset tudunk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Diocletianus császár idején 303-ban kezdődött keresztényüldözésnek esett áldozatul. Egy 1376-ból származó kézirat *martyrologium* ünnepnapján ezeket tartotta szükségesnek közölni róla: „*Aput Antiochiam Natalis s. Margarethe V., que cum esset annorum XV., sub prefecto Olibrio post diversa poenarum genera et stupendia miracula demum agonem martirii abscisione capitis consummavit.*” („Az Antiochiából származó Szent Margit vértanú ünnepe, aki midőn 15 éves lett, Olibriusnak, a vidék prefektusának az idején, a kínzásoknak különböző nemci és bámulatra méltó csodák után a mártíromság küzdelmét végül fővételével végezte be.”) KNAUZ NÁNDOR: Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Bp. 1876. 213. Legendái szerint pogány szülőkől származott. Anyja halála után megkeresztelkedett. A dajkájánál élt és őrizte annak juhait. Tizenöt esztendő volt, amikor szépsége miatt Olibrius, a vidék prefektusa meglátván őt, szerelmi vágyakozásra lobbant iránta. A lány azonban visszautasította. Ekkor a prefektus, hogy megtörje, fölhasználva a keresztényüldözés eszközeit, kihallgatta, majd börtönbe vettette. Mivel továbbra is vonakodott engedelmessé válni és a pogány isteneknek áldozni, megvesszőztette és vasserebennel marcangoltatta húását, majd ismét börtönbe került. Itt az ördög többek között sárkány alakjában megjelent neki és el akarta őt nyelni. A szörny azonban szétpukkadott, majd a kereszt jelétől elenyészett. Margitot ezután lefejezték. Halála előtt imádkozott sokakért és azokért a várandós nőkért, akik a szülés közben magukat neki ajánlják. Ünnepeink legáltalánosabban elterjedt napjai: július 13. és 20.

van a nyoma már a XIII. századi latin legendákban. Margit kivégzése előtt azt a kegyet kéri Istentől, hogy a szülő nők segélyhívására fájdalmaikat enyhíthesse.² Magyary-Kossa Gyula a következőképpen írt: „Antiochiai szent Margitról azt mondja a legenda, hogy mielőtt lefejezték, azt kérte Istentől, hogy halála után védelmezője lehessen a szülő nőknek”,³ és innen van, hogy ereklyéit szívesen tartották maguk mellett a vajúdo anyák. Bálint Sándor ugyancsak a szülő nőkre vonatkozó imarészletét idézi: „A fejedelem fejét véteté Margitnak, aki előtte így imádkozik: hogy valaki őrá ajtatossággal megemléköznének, és őneki hínák akármi nemű szökségben, jelesen gyermekszülő asszonyállatok meghallgattatnának. Szózat jöve mennyből, hogy azonképpen lenne”,⁴ azonban óvakodik attól, hogy kifejezetten ezt az imát jelölje meg a kultusz forrásaként. Az utódok már jóval merészebbek. Vida Mária így ír: „A szülő nők védszentje a középkorban Antiochiai Margit... az Érdy-kódex szerint is a szülő nők patrónusukat tisztelték benne”, és idézi a Bálint Sándor által is hozott imarészletet.⁵ Ugyanígy foglal állást Kölnei Livia: „Halála előtti kérése alapján elsősorban a szülő anyák védőszentje.”⁶

A kultusz sajátos vonásainak eredete azonban nem ebben az imádságban rejlik.⁷ Annak forrását Margit élettörténetének egyik regényes fordulatában,

² KIRÁLY GYÖRGY: A Margit-legenda és rokonai. Irodalomtörténeti Közlemények 1915. 14.

³ MAGYARY-KOSSA GYULA: Magyar orvosi emlékek. Értékezések a magyar orvostörténelem köréből II. Bp. 1929. 10.

⁴ BÁLINT SÁNDOR: Ünnepi kalendárium II. Bp. 1977. 37.; Uő.: Die altungarisch Verehrung der heiligen Margarete von Antiochien. Bonn 1972. 331.

⁵ VIDA MÁRIA: Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. Bp. 1994. 118.

⁶ KÖLNEI LÍVIA: A tizennégy segítőszent kultusza a középkori Magyarországon. Orvostudományi Közlemények 1997–1998. 115.

⁷ A kérdést tekintve a külföldi szakirodalom is megosztott. Több példa hozható. A kivégzés előtti ima meghatározó voltát állítja KARL KÜNSTLE: Ikonographie der Christlichen Kunst II. Freiburg im Breisgau 1926. 422.; CYNTHIA J. HAHN: Passio Kiliani. Ps Theotimus, Passio Margaretae. Orationes. Graz 1988. 262. Mások a sárkányból való sértetlen kijövésebből vezetik le Margitnak a várandós anyákat óvó szerepét. LOUIS RÉAN: Iconographie de l'art chrétien III/2. Paris 1957. 883.; Bibliotheca Sanctorum VIII. Dir. FILIPPO CARAFFA. Roma 1967. 1152.; INGELORE ORY-WALL: Die alt- und mittelfranzösischen Prosafassungen der Margareten Legende. Köln 1968. 26.; KRISTIN E. WHITE: Szentek lexikona. Bp. 1993. 166.; Lexikon des Mittelalters VI. München–Zürich 1993. 231–232.

az ördögnek sárkányalakban történt legyőzésében kell keresnünk. A sárkány-epizód egyben az a mozzanata a Margit-tiszteletnek, amely az egyházban hosszan elhúzódó, heves vitákat váltott ki. Noha az élettörténet más hagyományozott részei sem teljesen hitelesek, de azokat az inkább hihető voltuk miatt mégis különösebb gond nélkül vagy legalábbis könnyebben elfogadták.

A sárkány, amely megjelenésében leginkább az őskori állatóriásokra hasonlít, s talán azoknak a kollektív tudat által évezredekken át őrzött vonásait közvetíti, sok nép monda- és képzeletvilágában jelen van. Különösen a keleti hagyomány színezte ki alakját, amely történetein keresztül a legnagyobb hatást gyakorolta a korai keresztény gondolkodásra. Innen van, ha lényegét tekintve más értelmezést is kap, hogy a „keresztény” sárkány külső megjelenésében sok vonást vitt tovább a babilóniaiak elképzeléseiből. A motívumot a zsidó hagyomány közvetítésével vette át a keresztény világ. Ez legszemléletesebben Dániel könyvének leírásában jelenik meg,⁸ de meghatározó az ezzel kapcsolatos elbeszélések keletkezésében a Jelenések könyve is. Ebben Szent János evangélista ír az égen megjelenő vajúdó asszonyról, akinek gyermekét egy hétfejű, tízszarvú, fejein egy-egy koronát viselő hatalmas sárkány igyekszik elnyelni. Hatalmának érzékeltetésére a továbbiakban megtudjuk, hogy farka lesöpörte és a földre sodorta a csillagok egyharmadát. Dühöngését Szent Mihály angyalaival fékezi meg, a szörnyet és annak angyalait a mélybe taszítja. S hogy hogyan kell értelmeznünk a képet, afelől is bizonyosságot ad a könyv: „Letaszították a nagy sárkányt, az őskígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki elcsábítja a világot.”⁹ Ezek alapján eme sárkány erőteljes antropomorfizálással, fantasztikusan színesen jelent meg az emberek képzeletvilágában. A középkor számára elfogadható volt ez a megközelítés, hisz segítségével az elvont misztikus gonoszt sikerült tárgyiasítani, megfoghatóvá és nem utolsó sorban ábrázolhatóvá tenni. Sokan minden kételkedés nélkül elhitték, hogy a sárkányok valóságos lények, nem a fantázia szülöttei.

A keresztény legendairódalomban természetesen nem csak Margit élettörténetében fordul elő sárkány. Gyakori más szentek életírásaiban is. Lényege minde-

⁸ Dn. 24,23–27; 7,23–25

⁹ „*Et projectus est draco ille magnus, serpens antiquus, qui vocatur diabolus et satanas, qui seducit universum orbem.*” Apc. 12,9

nütt ugyanaz; a sátán megjelenési formája, de szinte mindenütt újabb epizódokra lelhetünk, amelyek sajátosan gazdagítják e csodalény jellemző vonásait. Ezen elképzelések fölbecsülhetetlen értékű képi tükrözője a Magyarországhoz köthető, XIV. század első feléből való Magyar Anjou Legendárium; ez egyben az európai művészetből ránk maradt legnagyobb ábrázolássorozata a Legenda Aurea történeteinek.

Vannak legendák, ahol csak éppen elővillan a képe. Az Idősebb Szent Jakab apostol holttestét szállító tanítványokra hirtelen tört rá a szörny, de azok a kereszt jelét vetve rá, annak erejével kettévágták.¹⁰ Másutt rövidebb tudósítást is kapunk róla. Az itáliai Arezo püspöke, Donatus a negyedik század végén egy sárkány által megmérgezett forrást tesz újra ihatóvá. Szamáron megy a forráshoz, ahol a hirtelen előugró félelmetes, hosszú farkú állatot egy korbáccsal űzi el, más variáció szerint arcul köpi.¹¹ Szent Máté apostol Etiópiában a száján és az orrán át kénköves tüzet fújtató szörnyet Jézus nevében kényszeríti távozásra.¹² Szent Fülöp Szkítiában Mars istennek a szobra mögül előbúvó sárkányt zavar a pusztába, hogy többé senkinek se ártson.¹³ Vannak természetesen bővebb beszámolók is. Lázár és Mária húga, Szent Márta egy Avignon határában garázdálkodó, folyóban rejtőzködő példányt tesz ártalmatlanná. A félig szárazföldi állat, félig hal, ökörnél vaskosabb, a lónál hosszabb, palloshoz hasonlatosan éles fogú bestia származása szerint egy Leviatán és egy Onachus nevű állatnak volt az ivadéka. Neve Tarascus (Tarasconus). A feléje közeledőkre ürülékét lövellte, mely megégette őket, de a szenteltvízzel meghintett kereszt előtt az ő creje is semmivé vált.¹⁴ Szent Szilveszter egy barlangban tanyázó, leheletével naponta több mint háromszáz embert megölő fenevadat gyűrt le Krisztusnak az erejével.¹⁵ A Legenda Aurea-beli történetének értékét növeli, hogy a Szilveszternek megjelenő Szent Péter pontos receptet ad az effajta szörnyek legyőzésére. „Bátran

¹⁰ Voragine, Jacobi a: Legenda Aurea. Vratislaviac 1890. 425.; Magyar Anjou Legendarium. Hasonmás kiadás. Szerk. LEVÁRDY FERENC. Bp. 1973. VIII. legenda, 35. kép.

¹¹ Voragine, i.m. 485.; Anjou Legendarium, i.m. XXX. legenda, 7. kép.

¹² Voragine, i.m. 623.; Anjou Legendarium, i.m. IX. legenda, 2-3. kép.

¹³ Voragine, i.m. 292.; Anjou Legendarium, i.m. X. legenda, 4. kép.

¹⁴ Voragine, i.m. 444.

¹⁵ Voragine, i.m. 78–79.; Anjou Legendarium i.m. XXXV. legenda, 5. kép.

ereszkedj le a sárkányhoz két papoddal együtt – mondta Péter Szilveszternek –, s amikor odaérsz hozzá, így szólítsd meg: A mi Urunk Jézus Krisztus, aki a Szűztől született, megfeszítettet, föltámadott és ül az Atyának jobbán, eljövend ítélni eleveneket és holtakat, te, Sátán, ebben a barlangban várd, amíg eljön! Aztán egy fonallal bekötöd a száját, és egy gyűrűvel, amire kereszt van vésve, lepecsételed. Ennek végeztével épen és sértetlenül feljöttek...”¹⁶ Az egyik leghíresebb sárkány Szent György. Ő Kappadókiában egy királylányt mentett meg a biztos haláltól és megölte a dúvadat.

Antiochiai Szent Margit sárkányát ezeknél alaposabban ismerjük. Margitnak a szörnyel folytatott küzdelmei olyan epizódot tárnak elénk, mely más legendákban hasonló szerepben nem fordulnak elő.

A legendák egybehangzó tudósítása szerint Antiochiai Margitot a kivégzése előtti napon börtönbe zárták. Itt kérte Istent, hogy mutassa meg neki, tulajdonképpen kivel is küzd ő. Ekkor jelent meg a börtönében különféle alakokba átváltozva az ördög. A Legenda Aurea rendkívül szűkszavúan csak annyit közöl, ami föltétlenül szükséges: „*ecce draco immanissimus ibidem apparuit, qui dum eam [ti. Margitot] devoraturus impeteret, signum crucis edidit et ille evanuit*”.¹⁷ A további tudósításokat apokrifnek és ízléstelennek ítéli.¹⁸ A magyar legendák¹⁹ lényegében ezt követik: „*Es ime vgyan oth jeloenek egy kegyetlen rwth sarkan ki mikoron oetet meg akarnaia marni: zent kereztnek iegyvet vette es legottan el enyezek*” (Lázár Zelma-kódex),²⁰ s a többi is így nyilatkozik. Csak a Cornidex-kódex életírása megy tovább, és fogadja el a Legenda Aurea által megbízhatatlannak tartott

¹⁶ Voragine, i.m. 78–79. (Voragine, Jacobi de: Legenda Aurea. Sorozatszerk. VIZKELETY ANDRÁS. Bp. 1990. 41. magyar fordítását használtuk.)

¹⁷ Voragine, i.m. 401.

¹⁸ „*Istud autem, quod dicitur de draconis devoratione et ipsius crepatione, apocryphum et frivolum reputatur.*” Uo.

¹⁹ A legendának négy magyar változata van: 1. Az Érdy-kódex (1524–1527). VOLF GYÖRGY, KATONA LAJOS: Nyelvműléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. I–XV. Bp. 1874–1908. A legenda az V. kötetben található. 95–101.; 2. Lázár Zelma-kódex, a XVI. század első negyede. Régi Magyar Kódexek 14. Közzétetszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY CSILLA. Bp. 1992. 45–71.; 3. Cornides-kódex. BOGNÁR ANDRÁS, LEVÁRDY FERENC: Cornides-kódex (1514–1519). Bp. 1967. 718–728.; 4. Kazinczy-kódex (1526–1545). VOLF, i.m. VI. 189–192.

²⁰ Lázár Zelma-kódex, i.m. 59.

elnyelési jelenetet: „*Es jme pokolhely erdeg nagy sarkannak abrazaban, ev hozza ievue. hog evtet be nyellye. de mykoron zent margit azzon. zent kereztnek iegyeeet vetnee. az sarkan keette repede es zent margyt azzon serelem nekevl ky ievue*”.²¹ Margit Acta Sanctorum-beli²² legendája azt állítja, hogy az ördög sárkány képében jelent meg, és különböző alakokba változott át. Szájából és orrából tüzet okádott, és el akarta nyelni Margitot.

A legfantasztikusabb leírást Margit egy igen korai és az Európában elterjedt népnyelvű földolgozások alapjául is szolgáló életírása hozza.²³ Túltesz mindegyik legendán, és hihetetlen pontossággal adja vissza a szörny küllemét, tulajdonságait. Mintha az ókori Babilon szörnyetege kelne életre e sorokban: „*Et ecce subito de angulo carceris exivit draco horribilis totus variis coloribus, deauratis capillis, et barbae eius aureae videbatur, dentes eius ferrei. Oculi eius velut margaritae splendebant. De naribus eius ignis et fumus exibant. Lingua eius anhelabat, super collum eius erat serpens, et gladius candens in manu eius videbatur et foetorem faciebat in carcere et erexit se in medio carceris et sibilavit fortiter et factum est lumen in carcere ab igne, qui exibit de ore draconis*”.²⁴ Tehát magunk előtt látunk egy teljesen különböző színű, aranyos sörényű szörnyet, melynek szintén aranyosan csillogott a szakáll, fogai vasból voltak, s szemei úgy ragyogtak mint a gyöngyök. Orrlikaiból tűz és füst tört elő, nyelve a nyaka körül kígyózva lihegett, mancsában egy kard látszott, és szörnyű bűzt árasztott. Lényegében a középkori sárkányelképzelések essen-

²¹ BOGNÁR ANDRÁS, LEVÁRDY FERENC, i. m. 724.

²² A bollandisták által közzétett legendáról van szó, mely, ahogy a címből is kitűnik, egy javított változat: „Ex Ms. Rebdorfensi, ad Ms. S. Mariae ad Martyres correcta.” A javítás alatt a szerző már a korabeliek által is hihetetlen mesés elemek elhagyását, átírását értette. Keletkezése időponthoz nem köthető. A középkor századain át végbement folyamatos változások eredménye. Acta Sanctorum. Julii V. Parisiis et Romae 1868. 33–45.

²³ Ez a legenda apokrif görög írásokra megy vissza. Szövegének fő vonásai már a VII–VIII. században valószínűleg megvoltak. Címe: „Passio Sancte Margarite virginis, que passa est in Antiochia civitate sub Olibrio XIII. Kalendas Augusti.” HERBST, LENORE: Die altenglische Margareten legenden. Göttingen 1975. 127–146.; FRANCIS, ELISABETH A.: Wacc le vie de Sainte Marguerite. Paris 1932. 2–56.

²⁴ HERBST, i.m. 135.

ciáját kapjuk e sorok olvasása útján.²⁵ Ebben a változatban regényesen kibővítve találjuk meg az eddig csak a Cornides-kódex alapján fölidézett elnyelési jelenetet is. A sárkány kitátott szájjal állt meg Margit előtt, nyelvét sarkáig kiöltve egyetlen szippantással elnyelte a lányt, de Margit a saját maga által készített kereszt segítségével, mely megnőtt a sárkány szájában és két részre szakította azt, mindenféle fájdalom nélkül jött elő a bestia gyomrából. **Ennek a mozzanatnak a későbbi tisztelet kialakulásában döntő szerepe lesz.**

A jelenet a hivatalos egyházi körök számára megbízhatatlannak tűnt. Ennek ellenére itt-ott a liturgia is megemlékezett róla. Olykor még a – dolgozatunk tárgya szempontjából fontos – elnyelési motívumot is fölidézték. A XV. századból maradt „De S. Margarete historia” című verses történet ezt így említi:

*„Draco foetore plenus apparuit,
qui hanc invadens totam absorbuit.”
„Quem per medium signo crucis discidit
et de utero ejus inlaesa exivit.”²⁶*

(Egy bűzzel telt sárkány jelent meg,
megtámadta és teljesen lenyelte. Ő a
szent kereszt jelével középén szétvágvá
hasából sértetlenül jött elő.)

A beszámolók szerint a gonosz újabb cselet eszelt ki. Ember képében jelent meg. A Kazinczy-kódex szerint „*eg zep ifynak abrazattyat fel ueue*” és húgomnak

²⁵ A sárkányokat sokáig létezőnek gondolták, s Physiologustól kezdve – részben az ő nyomán – sokan valóságos lényeknek írták le őket. A XII. században Nagy Szent Albert tudományos igénnyel összegyűjti jellemző vonásaikat, de jobbára szkepszissel kezeli a tudósításokat. A többi között azt írja, hogy a sárkányok igen nagy testűek, alsó állkapcsuk alatt szakállszerű képződmény lóg, s rettenetes foguk van. Pofájuk sárga-fekete, szájukat igen nagyra nyitják. Szemük nagy s elföldi szemöldökük. Nyakuk pikkelyes, gyakori rajta a lósörény. Kőbarlangban laknak, s tudnak repülni. Halálra rémítik az embert, nézésük borzalmas. Megmérgezik a levegőt és tüzet okádnak. Magnus, Albertus: Az állatokról. Fordította MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS. Bp. 1996. 152–154.

²⁶ MONE, F. J.: Lateinische Hymnen des Mittelalters III. Freiburg 1855. 405.

szólítva Margitot, felé nyúlt és megfogta a kezét.²⁷ Az Acta Sanctorum úgy tudja: „*habitu calcaneo tenus criniti hominis apparens, horribilemque se praeferens vultu*”²⁸ (egészen a sarkáig szőrös férfiként mutatkozott, és arcát tekintve szörnyűnek láttatta magát), de a szűz az Úr erejével ezt is távozásra kényszerítette. Az Acta Sanctorum e tekintetben az említett javító munkájának eredménye folytán, mint legviszafogottabb, be is éri ennyivel. A „*Passio Sancte Margarite virginis...*” szerint Margit félrepillantva „*vidit alium diabolum, qui sedit ut homo niger, habens manus ad genua colligatas*”²⁹ (meglátott egy másik ördögöt, aki egy fekete ember képében ült, kezei a lábához voltak kötve). Az Acta Sanctorum kivételével ezután minden legenda említi a gaznak a hajánál fogva történő megragadását, földre terítését és megraposását. A Legenda Aurea az eseményeket pontosítva ezt mondja: „*super cervicem ejus dexterum pedem posuit*”,³⁰ „*iob labaua kedeg torkara haga*” (Kazinczy-kódex).³¹ A Lázár Zelma-kódex pedig úgy véli: „*meg ragada az oe feyet es vette az foeldre: es az oe job valla feloel az oe nyakara vette az oe labat*”.³² Igen érdekes, hogy míg az ember képében megtaposott ördög mozzanata a legendákban általánosnak mondható, nem ez fog meghonosodni a tiszteletet jelző ábrázolások legfontosabb motívumaként, hanem egy másik jelenet, amit egy himnusz így fejez ki: „*horridum calcat draconem*”,³³ megtapodta a szörnyű sárkányt. Ez ugyanis jobban kedvezett az emberi képzeletnek, és a történet ábrázolásánál megkövetelt sűrítésnek inkább megfelelt.

A két szörny legyőzésének hagyománya tartósnak bizonyult. A mozzanat a későbbi legendákban is fölbukkant. Egy igen rövid olasz életírása ezt így örököltette meg: „A börtön egyik szögletében megjelent Margitnak egy sárkány formájú ördög, amelyik közeledett hozzá, hogy elnyelje. De a szűz a kereszt jelét vetette rá és a szörny kettérepedt. Ugyanez történt egy másik démonnal, az első

²⁷ VOLF, i.m. VI. 191.

²⁸ Acta Sanctorum... Julii V. 38.

²⁹ HERBST, i.m. 136.

³⁰ Voragine, i.m. 402.

³¹ VOLF, i.m. VI. 191.

³² VOLF, i.m. XV. 304.

³³ MONE, i.m. 409.

öccsével. A szent megragadta üstökénél fogva, a földre taszította és rátaposott, s azt parancsolta neki, hogy térjen vissza a pokolba”.³⁴ Az ilyenféle megfogalmazások sejtetni engedik, hogy mindkét ördög sárkány alakjában kísértette a lányt. Ez a magyarázata annak, hogy Margitot ritkán két sárkánnyal ábrázolták.

Margit legyőzte tehát – életírásainak fordulataival élve – a vörös démont, a gyilkost, a bűzös állatot, magát a poklot, a rothadt, falánk férget, a gonosz és szörnyűséges fajzatot, a gyilkos, bűzös, gonosz, ellenséges vadállatot, a gyeheknának szerzőjét, a nyavalyás hitvány lelket. Így benne beteljesedett a 90. zsoltár jövődölése: „*Super aspiciem et basiliscum ambulabis, et conculcabis leonem et draconem*”³⁵ (Áspiskígyón és baziliszkuszon fogsz járni, el fogod taposni az oroszlánt és a sárkányt). Az írárok még a démon nevét is tudni vélik. Az első Rufus, míg a másik ennek bátyja Belzebub után Bel.

„*Gaude lumen recepisti
cum rufonem oppressisti
in pedum calcamine.*”³⁶

„Örvendj, mert világosságot kaptál, mivel Rufót sarokkal a lábad alá nyomtad”, viszi tovább a tudósítást egy ének. Ezután a legenda hosszú beszédben mutatja be a lány által kényszerített ördög igazi lényegét, a világbeli kísértéseknek egész sorát tárja elének. Fölfedi származását, nemzetiségét, és előadja a Salamon edényéről szóló népies mesét.³⁷ Majd Margit keresztet vetett rá, s a démon megalázva és legyőzve eltűnt, a föld nyelte el.

³⁴ „Nella prigione appare a Margherita, in un angulo, un demonio sotto forma di dragone; che le si awicina e se la inghiotte. Ma la vergine s era fatto il segno della croce e li mostro crepa per mezzo. A questo succede un altro demonio, fratello del primo. La santa lo afferra pe i capelli, lo getta in terra, lo calpesta e, poi, gli comanda di ritornaréliell abisso.” PÉRCOPUS, ERASMUS: *Poemetti sacri dei secoli XIV.-o e XV.-o*. Bologna 1895. XLVII.

³⁵ Ps 90,13.

³⁶ MONE, i.m. 409.

³⁷ A történet szerint Salamon egy edénybe bezárta az ördögöket. Salamon halála után azok innen tüzet bocsátottak ki, és a babiloni emberek, azt gondolván, hogy aranyat találnak, fölnyitották. Így kiszabadultak az ördögök és betöltötték a földet.

Ezek után érthető, hogy a sárkányon aratott diadal alapján Margitot úgy tartotta számon a világ, mint az ördög cselvetésitől való oltalmazót.

A „Passio Beate Margarite virginis...” című legenda színesen tárja elénk Margit utolsó imáját. De ez nem egy sajátos beszámoló a kivégzés előtti eseményekről, hanem sokkal inkább a legenda keletkezésének és a legenda átírásainak korában élő népies tisztelet összefoglalása. S hogy több vértanú, különösen is a tizennégy segítőszent életírásaiban ez az ima gyakori és egymáshoz igen hasonló szövegű, ismételten csak arra hívja fel a figyelmet, hogy egy-egy szent sajátos tiszteletére a kivégzés előtt mondott imából általánosan érvényes következtetéseket nem szabad levonni.

A toposzszerűen ismétlődő motívumokat természetesen Margit imája is hozza. Eszerint a legendát tartalmazó könyv olvasása vagy annak hallgatása, a szent templomában az ő tiszteletére gyújtott gyertya már önmagában bűnbocsátó erővel bír. Az utolsó ítéletkor, aki az ő nevét hívja, megmenekül a gyötrelmekről. Ha valaki templomot épít a tiszteletére, megírja szenvedéseinek történetét, azt a Szentlélek tölti majd el. Margit legendájában a kivégzés előtt mondott imára válaszként érkező égi szózat még azt is hozzátette, hogy ahol majd ereklyéi és szenvedéseinek könyve lesz, akik ott imádkoznak és megcsókolják relikviáit, azok legott megszabadulnak bűneiktől. Ilyen helyre a hitvány lélek be sem mer majd lépni, ott béke, szeretet és igazság lesz. Az ilyen s ehhez hasonló vonásokat hordozó tiszteletének elterjedtségére utal a Lázár Zelma-kódex legendájának címe is: „*valaki oe neki zolgal es tiztoely oeteth aitatossaggal minden. ketseegnecwl segitsegh lezoen oenekey halainak orayat*”,³⁸ s lesz majd ezek nyomán a középkorban a haldoklók védőszentje. Majd hiszik, aki hozzá folyamodik – mivel már nem kell tartania a Margit által sárkány alakban legyűrt ördög cselvetéseitől – megmenekül a kárhozattól. Egy XV. századi karthauzi remete pedig egyenesen állította, hogy Margit sok lelket kiszabadított a purgatóriumnak a büntetései közül („*Quod multas animas de purgatorii liberavit poenis*”).³⁹

³⁸ Lázár Zelma-kódex, i.m. 45.

³⁹ PINIUS, JOANNES: De S. Margarita seu Marina virgine et martyre Antiochiae in Pisidia. Acta Sanctorum... Julii V. 24–33. (Az idézett szöveg: 30.)

A sárkány alakjában megjelenő ördög képze és a felette aratott diadal motívuma mélyen bevésődött az emberi gondolkodásba. Az efféle győzelemnek valóságos prototípusává vált Margit sikeres küzdelme. Egy XIII. században Ausztriában élt harmadrendi domonkos nő, Benevenuta de Bajonis legendájának tudósítása szerint az ördög a szentéletű nő tisztaságán akart foltot ejteni. Különböző szörnyű alakokban jelent meg neki, míg végül Isten erejével a lány földre terítette, megtaposta, s lábát a nyakára tette. Majd így folytatódik az írás: *„Et hoc fecit exemplo beatae Margaretae; et fuit etiam hoc in festo beatae Margaretae”*.⁴⁰ Tehát Margit példájára és ünnepén cselekedte mindezt.

Ennek fényében érthető, hogy Margit „hivatalos”, liturgikus tiszteletének egyik legfontosabb alkotó eleme a gonosz fölött aratott diadalának ünneplése. Középkori himnuszai közül az egyik legszebb így szól:⁴¹

*„Tu sis memor dulci prece,
quam instante tua nece
feceras ad dominum,
ut, qui tuae passionis
memor esset et agonis,
sentiret auxilium.*

*Quare tuum venerandum
nomen atque implorandum
rogito summopere,
quatenus me virgo pura
liberes ab omni cura
et a cuncto scelere.*

*Ac in meae mortis hora
assis mihi sine mora,
nec me sinas laedere*

⁴⁰ Acta Sanctorum... Octobris XIII. 156.

⁴¹ MONE, i.m. 410–411.

*a peccatis damnatorum,
sed in locum beatorum
me conjunge propere.*

*Margareta, mater alma,
quae fulges coelesti palma
in conspectu summi regis,
memor esto tui gregis,
ut tua benigna prece
criminum purgata faece
de virtute in virtutem
gradiamur ad salutem.*

Amen.”

(Emlékezz meg édes imádságodban, melyet, midőn már a kivégzésed közel volt, az Úrhoz intéztél, hogy aki a te szenvedéscidről s halálodról megemlékezik, érezze segítségdet. Ezért hívom teljes szívemmel a te tiszteletre méltó és dicsérendő szent nevedet, hogy te, tiszta szűz, szabadíts meg engem minden gondtól és minden bűntől. Hogy halálom óráján légy legott jelen, és ne engedd, hogy engem a kárhozottak bűnei elérjenek, hanem az üdvözültek helyére segíts hamar. Margit, kegyes anya, te, aki mennyei pálmával tündökölsz, a legfőbb király színe előtt emlékezz a te nyájadra, hogy a te kegyes imád révén, ó, a bűnök salakjától megtisztulva, erényről erényre haladjunk az üdvösségre. Amen.)

Tiszteletének eme vonását őrzik azok a beszámolók, amelyek szerint megjelent látomásban **haldoklók utolsó órájában**. A hagyomány szerint Szent Klára halála pillanatában Krisztus eljött Klára lelkéért, hogy magához emelje őt. Ez alkalommal megjelent Mária is egy csapat szűz és vértanú nővel. A szüzek csoportjában Alexandriai Szent Katalin, Szent Cecília, Szent Borbála, Szent

Dorottya, Szent Ágnes társaságában ott volt Antiochiai Szent Margit is. A jelenet meghonosodott a Klára életét ábrázoló képeken.⁴²

A kivégzés előtt mondott imájában Margit még könyörgött magáért, másokért, és azt is kérte, hogy „*quaecumque in partu periclitans se invocaret, illa esam prolem emitteret*”⁴³ (Legenda Aurea); „*zevle azzonyallatok kyk engemet hyvandnak ev sevelekben, kegyelmesevn segelyed evket*”⁴⁴ (Cornides-kódex); „*magzattyat egéssegben zylne*”⁴⁵ (Kazinczy-kódex); „*ky oeneki zolgal sereloemnekwl zyly az magzator*”⁴⁶ (Lázár Zelma-kódex). Az ilyen szülő nőkről való megemlékezés azonban nem párhuzam nélküli. Többek között Szent Dorottya élet-története szinte ugyanazon szavakkal tudósít bennünket, hogy ő is arra kérte az Urat, hogy az iránta tiszteletet tanúsítók házában ne szülessék sánta, vak vagy néma gyermek. Az Érdy-kódex beszámolója szerint Szent György is hasonlóan csodás körülmények között elmondott imádságára ugyanilyen ígéretet kapott az Istentől. Legendája biztosítja az élettörténet jámbor olvasóit és hallgatóit, hogy ahol Szent György szenvedésének könyve lesz, „*otth Nema, santha, syket, chonka bonka gyermek ne sylethessek*”.⁴⁷ E mozzanatok egyik esetben sem képezték e szentek tiszteletében a szülő nőket oltalmazó szerep sajátos megerősödését.

Ezek az imarészletek természetesen segíthették a kultusz formálódását, sőt akár már a középkorban – imákban, himnuszokban, énekekben, szentbeszédekben stb. – hivatkozási alapul szolgálhattak, de általános motívumként való előfordulásuk miatt nem adhatták a szülő nőket oltalmazó szerep kialakulásának alapját. Ezt csakis a sárkányból való sikeres kijövetel képezhetette. A sárkány gyomrából való sértetlen s fájdalommentes kijövetelének mintájára gyötrelem, fájdalom és bonyodalom nélküli szülést remélt tőle a nép, reméltek közbenjárására tőle az anyák.

⁴² Ennek talán leghíresebb ábrázolása Heiligenkreuzi mester Szent Klára halála című képe 1410-ből. COOK, HERWARD LESTER: National Gallery. Washington. Novara 1970. 12., 124.; EÖRSI ANNA: Az internacionális gótika festészete. Bp. 1984. 27. kép.

⁴³ Voragine, i.m. 402.

⁴⁴ BOGNÁR ANDRÁS, LEVÁRDY FERENC, i.m. 726.

⁴⁵ VOLF, i.m. VI. 192.

⁴⁶ Lázár Zelma-kódex, i.m. 69.

⁴⁷ VOLF, i.m. IV. 392.

Majd a kultusz eme meghatározó vonásának megerősödésével alakul ki egyes vidékeken a szokás, hogy már a gyermekáldásáért is hozzá folyamodtak, s a szoptató anyák, majd általában az asszonyok, a szüzek, a dajkák is az ő oltalmában bíztak. Megjelent a szokás, hogy a vajúdo anya mellett szenvedéseinek a könnyítésére egy másik nő Margit élettörténetét fennhangon olvasta. A könyvet gyakran a várandós anya hasára tették, hogy ennek hatására szűnjenek kínjai. Franciaországban még egy ekkor mondott versike szövege is megmaradt:

*„Tenez, mettez sur voire pis
La vie qui cy est escrite:
Elle est de sainte Marguerita.
Si serez tantost délivré.”⁴⁸*

(Azaz, ha a könyvet, melyben Szent Margit élete le van írva, a nő hasára helyezik, czáltal az nem soká megmenekül.)

Persze Margit szerepe a várandós asszonyok védelmezésében, noha kétség kívül a keresztény világban a legáltalánosabban elterjedt, nem kizárólagos. Ebben az összefüggésben más szentek is előfordultak. Szép magyarországi példa a Képes Krónika. Kezdő iniciáléjának tanúsága szerint Nagy Lajos és a királyné Alexandriai Szent Katalinhoz könyörgött gyermekáldásért.⁴⁹ A tisztelet itt is az élettörténetben gyökerezik, hisz Katalin fővételekor – tudjuk – nyakából vér helyett tej folyt. De reméltek sikeres szülést bizonyos vallási cselekedetektől is. A Lobkowitz-kódex (1514) például ezt írja: *„zent bedadoctor mongya hogh amely zyloe azzony allat aytatossagal meg halya amisset es vgyan azon napon toteneyek zylnye tehat nem zenvedne olian nag kent zylezeben.”⁵⁰*

⁴⁸ REAN, i.m. 879.

⁴⁹ A Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Fordította BELLUS IBOLYA. Bp. 1987. 1. r.

⁵⁰ VOLF, i.m. XIV. 88. A tudósítással kapcsolatban talán érdemes megjegyeznünk, hogy Beda Venerabilis 672/673–735 között élt, midőn a Margit-kultusz nyugaton még csak kibontakozóban volt.

A szülő nőket oltalmazó szerepe, a szülés sok veszélyt tartogató volta miatt rendkívül erősen élt az emberek tudatában. Egy 1498-ban Magyarországon mondott fogadalmi mise szövegében maradt meg kézírásban az alábbi ima: „*Deus, qui gloriosam virginem et martyrem Margaretham invocantibus salutis remedia promisisti, exaudi nos pro N. famula tua in martyris tue suffragio confidente, ut eius meritis partus fiat sine sui et fetus periculo ioconda, que tuo ex munere concepta est gravida.*”⁵¹ (Istenem, aki a dicsőséges Margit szüzet és mártírt az őt segítségül hívók számára mint az egészség orvosságát megígérted, hallgass meg minket N. szolgálóédért, aki bízik a te vértanúdnak a közbenjárásában, hogy annak érdemei folytán legyen könnyű, az ő és magzatja számára veszedelem nélküli a szülés, aki a te ajándékokból lett várandós.)

A sárkány-jelenet és a tisztelet összefüggéseinek tárgyalása alkalmat nyújt számunkra, hogy bemutassunk egy, az 1400-as évekből fennmaradt himnuszt, mellyel a magyar egyház gazdagította a világot. A himnusz egyben tanúbizonysága annak, hogy a Margitról vallott magyarországi fölfogás tökéletesen beleillett az európai képbe.

A híres és a középkorban rendkívüli ismertségű „*Pange chorus hymnum...*” kezdetű himnusz a flandriai születésű, kitűnő magyarországi kapcsolatokkal rendelkező franciaországi paptanár, humanista gondolkodó Jodocus Clichtoveus (1472–1543) „*Elucidatorium Ecclesiasticum...*” című könyve révén terjedt el Európában. Holl Béla az utóbbi időkben hívta föl a figyelmet arra, hogy ennek más versekkel együtt „magyar eredetét a szakirodalomban alig, vagy egyáltalán nem tartották nyilván, pedig szöveghagyományuk kizárólag magyarországi forrásokra épül... A Szent Margit-himnusz négy XV. századi kódexben és az esztergomi breviárium kiadásain kívül a pálos breviárium 1519-i és 1540-i kiadásában is megtalálható”.⁵² Mindezekhez hozzátehetjük, hogy ugyanezen himnusz rövidített és hibás szövegét a Pannonhalmi Bencés Főkönyvtár 1506-os,

⁵¹ RADÓ POLIKÁRP: Nyomtatott liturgikus könyvcink kézírásos bejegyzései. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XIX. Bp. 1944. 11.

⁵² HOLL BÉLA: Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnuszköltészet európai recepciója. In: Tanulmányok a középkori könyvkultúráról. Szerk. KOVÁCS ILONA. Bp. 1989. 179.

ennek nyomán a későbbi bencés breviáriumok is hozzák,⁵³ s a szövegromlással együtt megismételve a monostor 1519-es breviáriumában is olvashatjuk.⁵⁴ A himnusz a kultusz valamennyi fontos mozzanatát fölillantja, s a tisztelet sajátos vonásainak alapját jelentő sárkány-epizód is szerepel benne.

*1. Pange chorus hymnum dei filio
De martyris Margaritae praelio.
Quae praefecto passa sub Olybrio
Consecrari maruit martyrio.*

*2. IESU CHRISTI propter diligentiam
Se praefecti spernit esse sociam.
Per divinam impolluta gratiam,
Mundi huius evasit spurcitiam.*

*3. Castigatur, carceratur regi
Sed de coelo tenebrosa nubila.
Illuminat magnifica lumina,
Audit inaudita consolamina.*

*4. A dracone devoratur pessimo,
Signo crucis exit potentissimo.
Ligno sublevatur in altissimo,
Tormento discruciat plurimo.*

*5. Caro ferro scalpitur sanctissima,
Concrematur lampede terrifica.
Ad aethera CHRISTI damat anima,
Iudicium meum deus iudica.*

⁵³ Breviarium ordinis sancti Benedicti Monachum s. Benedicti denom. in monte pannonic Sancti martini... Venetiis 1506. 362. v.

⁵⁴ Breviarium secundum ritum ac morem monachorum sancti Benedicti... Venetiis 1519. 369. v.

6. *Immergitur aquae virgo regia,
Coxa simul: manus et vestiga.
Abluuntur dum in aqua media,
Ligamina dirumpuntur fortia.*

7. *Decollari datur carnificibus
Extra castrum ducitur verberibus.
Decollatur: fertur in caelestibus
Angelicis ulnis et concentibus.*

8. *Supplicamus ergo tibi domina,
Qui tua recolimus certamina.
Dei sentiamus adiuvamina,
Tua sanctissima per percamina.*

9. *Mundi craetori patri gloria,
Eius unigenito victoria.
Sancto Flamini laus omnifaria,
Per saecula deus unus omnia.*⁵⁵

⁵⁵ CLICHTOVEUS, JODOCUS: *Elucidatorium Ecclesiasticum, ad Officium Ecclesiae Pertinentia* Planus exponens, et quattuor libros complectens I. Basiliae 1609. 61. v.–62. r. A bencés breviáriumok a saját szövegükből az 5–8. versszakot kihagyták. A bencés variáns három esetben tér el értelmezavarás nélkül az eredeti változattól. Az 1. vsz. 1. sorában a „*Pange chorus*” – zengj, ó, kórus – helyett „*Pangat chorus*” – zeng a kórus – van. A 3. vsz. 1. sorában a „*regia*” – előkelő, királyi nő – helyett „*regina*” – királynő – olvasható, míg az utolsó vsz. 1. sorában az „*Mundi creatori patri gloria*” – a világ teremtető atyjának dicsőség – helyett „*Summo creatori patri gloria*” – a legfőbb teremtető atyjának dicsőség – szerepel. Már erősen zavaró a 3. vsz. 2. sorának az elírása, a „*tenebrosa nubila*” – sötét homály – félreolvasásából előállt „*tenebrosa lumina*”, különösen, hogy a következő sorban pozitív jelentésben fordul elő a „*lumina*” szó. Teljességgel fordíthatatlan a 4. vsz. 4. sora, ahol a „*discrutiatur*” – kínzatik – szót a másoló „*discriminatur*”-nak olvasta. Ezek ellenére kétségtelen, hogy az említett breviáriumok a magyarországi keletkezésű Szent Margit-himnusz rövidített változatát idézik.

(1. Zengj, ó, kórus, himnusz Istén Fiának Margit mártír küzdelméről. Ő Olybrius idején szenvedvén méltóvá vált a vértanúság által megszentelődni. 2. Jézus Krisztus iránti szeretete miatt utálja, hogy a fejedelem ágyasa legyen. Az isteni kegyelem folytán szeplőtlen, és elkerülte ennek a világnak a szennyt. 3. Nemes nő léte vére és bebörtönzik, de az égből a sötét homályt megvilágítják a nagyszerű fények. 4. Egy igen szörnyű sárkány nyelte el, de a keresztséghatalmasabb jelével kiszabadul. Egy magas kínpórára fölfüggesztik, több kínpórással kínozzák. 5. A legszentebb testet vassal tépetik, szörnyű fátylával összecsegetik. Lelke Krisztus örök dicsőségéhez kiált: igazságomat ítélj meg Istenem. 6. A nemes nő vízbe merítetik, a csipője hasonló módon a kezei és lábai, s midőn a víz közepén alámerült, szétszakadnak az erős kötelek. 7. Áradják a hóhérok, hogy fejezzék le. Verve a városon kívülre vezetik. Lefejezik: angyali karok által, dicsőítő énekkel az egekbe vezetik. 8. Tehát hozzád könyörgünk úrnőnk, mi, akik a te küzdelmeidet tiszteljük. Érezzük Istennek a segítségét, a te legszentebb könyörgésed által. 9. A világ teremtető atyjának dicsőség, az ő egyszülöttjének győzelem. A Szentlélek minden dicséret, egy Isten örökkön örökké.)

Befejezőként meg kell említenünk azt az elképzelést, mellyel Margit szülő nőket oltalmazó szerepét illetően a reneszánsz gondolkodás állt elő. Törvényszerű, hogy az antik világ értékeihez erősen vonzó korszak fölvetette Antiochiai Margitnak az antik előképekkel, főként Junoval való párhuzamba állítását.

Hieronymus Vida,⁵⁶ az itáliai Alba városának püspöke, újlatin költő a következő verssel dicsőítette Margitot, és egyben terjesztette is a tiszteletét:

*„Te matres facilem partus jam mensibus actis
Implorant, mediaque vocant in morte jacentes.
Ipsa faves, Lucina:⁵⁷ tuo se munere laetae*

⁵⁶ Hieronymus Vida (1480–1566). 1532-től albai püspök.

⁵⁷ Lucina Junónak az egyik megnevezése. Az ókori Rómában Junót különösen a férjes asszonyok tisztelték, mert a hit szerint jelen volt minden egyes szülésnél.

*Incolumes testantur: adit tua protinus omnis
Hinc delubra chorus matrum; et tibi sacra quotannis
Dona ferunt, gnatasque docent, connubia nondum
Expertas, primis tua templa invisere ab annis,
Et votis venerari, et sacras dicere ludas.*⁵⁸

(Az anyák már a várandósság hónapjaiban, mint a szülés veszedelem nélkülivé tevőjéhez, hozzád folyamodnak, és a halálveszedelem között fekvőként téged hívnak. Maga Lucinaként segítsz: a te kegyességed folytán a semmiféle bajt nem szenvedettek tanúskodnak; az anyák egész kórusa innen is a te szentélyeidhez járul, és neked adományként minden évben miséket mondatnak, és lányaikat tanítják, törvényes házasságaikat soha ne legyenek próbára tevők, az első évektől látogassák templomaidat, fogadalmakkal tiszteljenek, és szent dicséreteket mondjanak.)

Ez a vélekedés még a mértékadó szakirodalomban is tovább élt. Ókori párhuzamként főleg Juno⁵⁹ szerepel, de fölvetődött esetlegesen Aphroditéval⁶⁰ való azonosításának gondolata is. A többség azonban elvetette ezeket a lehetőségeket, s Margit szülő nőket oltalmazó szerepének gyökereit a sárkány legyőzésének epizódjában látja.⁶¹ S ez tűnik valószínűnek, hisz Margitnak az ilyen irányú szerepe csak a későbbi életírásokban fordul elő, így a Juno- vagy Aphrodité-Margit kontinuitás teljességgel kizárható. A keresztény ókorban ez a feladat idegen volt tőle. Margit szülő nőket védő „hivatása” tehát sajátos képződmény. Létrejöttét csak a későbbi középkorból ránk maradt legendái, e legendák betoldási, kiegészítési jelzik. Forrása – hasonlóan az ártó gonosztól, a sátántól való oltalmazáshoz – az életírásban, az ördöggel folytatott küzdelemben van.

⁵⁸ JOANNES PINIUS, i.m. 29.

⁵⁹ RÉAN, i.m. 879. Juno Lucinát említi, s idézi Margit kivégzés előtti imájának vonatkozó részait.

⁶⁰ HERMANN USENER: Acta s. Marinac et s. Christophori. Bonn 1886. XXI. A Pelágiát és Margarit Aphrodité mellékneveink tartja.

⁶¹ Karl Künstle, i.m. 422.; INGELORE ORYWALL, i.m. 26.; Catalogus Sanctorum, i.m. 1152.